

ВІДГУК

офіційного опонента, кандидата юридичних наук Слюсаренко Ольги Володимирівни на дисертацію Касьянова Ігоря Олександровича на тему «Примирення та медіація у системі відновного правосуддя України: кримінально-правові та процесуальні аспекти», подану до разової спеціалізованої вченої ради Державного податкового університету на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право»

Ступінь актуальності обраної теми

Дисертація Касьянова Ігоря Олександровича присвячена темі, яка для української кримінальної юстиції вже давно перестала бути суто теоретичною. Питання примирення, відновного правосуддя і медіації сьогодні фактично є питанням про те, якою ми бачимо саму функцію правосуддя: лише встановити вину і призначити санкцію чи також створити правові умови, за яких потерпілий може бути почутим, правопорушник – прийняти відповідальність, а заподіяна шкода – бути реально, а не лише формально опрацьована.

У цьому сенсі обрана тема є не просто актуальною. Вона потрапляє у самий центр сучасної дискусії про зрілість правової системи. Відновне правосуддя не заперечує публічного інтересу держави і не протиставляє себе кримінальній відповідальності. Його цінність полягає в іншому: воно повертає у кримінально-правовий конфлікт тих людей, між якими фактично сталася подія, і дає їм можливість у безпечній, професійно організованій процедурі говорити про наслідки, потреби, відповідальність і можливе відновлення.

Для України цей ракурс має ще один, особливо відчутний вимір. Суспільство, яке проживає війну, тривалу напругу, втрати і значний рівень травматизації, потребує не лише ефективних каральних механізмів, а й інститутів, здатних відновлювати довіру, відповідальність і соціальні зв'язки там, де це можливо і безпечно. Тому розвиток інституту примирення та

інституту медіації я розглядаю не як прояв «м'якості» кримінальної політики, а як прояв її диференційованості та професійної зрілості.

Саме тому позитивно оцінюю те, що здобувач не зводить проблему до технічного питання укладення угоди про примирення. У роботі примирення розглядається одночасно у матеріально-правовому, процесуальному, віктимологічному та соціальному вимірах, а медіація – як самостійний процедурний механізм відновного правосуддя, який потребує власної нормативної рамки, професійних стандартів і відповідної інституційної інфраструктури.

Актуальність роботи посилюється і тим, що автор співвідносить чинні положення КК України та КПК України з міжнародними стандартами, практикою зарубіжних держав і напрямками реформування кримінального законодавства України. Особливо значущим є звернення до питань юстиції, дружньої до дитини, медіації у справах із високим рівнем емоційної напруги, а також можливості відновних практик на стадії виконання покарання. Усі ці напрями є складними не лише юридично, а й етично та професійно, і саме тому вони потребують окремої наукової розмови.

Оцінка наукового рівня дисертації і наукових публікацій здобувача

Дисертація справляє враження самостійної та внутрішньо цілісної роботи. Вона побудована за зрозумілою логікою: від визначення природи права на примирення – до аналізу його матеріально-правових і процесуальних форм, далі – до впливу примирення на учасників кримінально-правового конфлікту і, нарешті, до інституціоналізації медіації у кримінальному провадженні.

Сильним боком дослідження є те, що автор намагається весь час утримувати зв'язок між нормою права і тим, що реально відбувається з людьми у конфлікті. У другому розділі він аналізує не лише юридичні наслідки примирення, а й ресоціалізацію правопорушника, девіктимізацію потерпілої особи, ризики стигматизації, особливості роботи з

неповнолітніми. Це робить дослідження міждисциплінарним у змістовному, а не декларативному сенсі.

На мій погляд, найцікавішим з професійної точки зору є третій розділ дисертації. Саме тут автор переходить від загального твердження про корисність медіації до більш складного питання: хто, за якими правилами, з якою підготовкою, у якій процесуальній рамці і з якими гарантіями має проводити медіацію у кримінальному провадженні. Для практикуючого медіатора це принципова різниця. Нормативно дозволити діалог недостатньо. Якість процесу визначається компетентністю медіатора, його здатністю працювати з асиметрією сил, емоціями, травмою, ризиком повторної віктимізації, а також чітко розуміти межі власної професійної ролі.

Мій власний досвід медіації, у тому числі у середовищах із високою інтенсивністю конфлікту, підтверджує: чим складніший конфлікт, тим менше працюють формальні рецепти і тим більшого значення набувають професійні стандарти процесу. Тому положення дисертації про спеціалізовану підготовку медіаторів, необхідність національних стандартів якості та створення відповідної інституційної мережі вважаю не другорядними, а одними з найбільш практично значущих результатів роботи.

За темою дисертації здобувачем опубліковано дев'ять наукових праць, з яких чотири статті у фахових виданнях України та п'ять тез наукових доповідей. Тематика публікацій корелює зі структурою дисертації: право на примирення, межі його реалізації, примирення у справах про кримінальні правопорушення проти власності та громадського порядку, юстиція, дружба до дитини, правова природа кримінальної медіації. Це свідчить про послідовне опрацювання здобувачем основних елементів обраної проблематики.

Новизна представлених теоретичних результатів та повнота їх викладу

Наукова новизна дисертації полягає насамперед у спробі запропонувати не набір локальних змін до законодавства, а цілісне бачення

місця примирення і медіації у кримінальній юстиції. Автор формулює трирівневу модель національної системи медіації у кримінальному провадженні, яка включає нормативний, інституційний і професійний рівні. Саме така постановка питання видається мені продуктивною: медіація не запрацює лише завдяки одній новій статті кодексу, якщо немає зрозумілого маршруту справи, якісної підготовки медіаторів, фінансування, критеріїв відбору справ і довіри з боку суддів, прокурорів, адвокатів та учасників провадження.

Окремої уваги заслуговує авторська концепція права на примирення як персонального права обох сторін кримінально-правового конфлікту. Положення є дискусійним, але саме тому воно має наукову цінність: здобувач не повторює усталені конструкції, а ставить питання про те, чи може держава в сучасній системі прав людини розглядати примирення лише як процесуальну пільгу, якщо для потерпілого воно може бути способом відновлення контролю над ситуацією, а для правопорушника – способом активного прийняття відповідальності.

Науково цікавою є також розробка проблеми меж примирення. Автор послідовно відмовляється від логіки, за якою певні категорії справ автоматично мають вважатися «немедіабельними», і натомість пропонує диференційований підхід із урахуванням характеру шкоди, особи учасників, публічного інтересу та можливості забезпечити реальну добровільність. Такий підхід відповідає самій природі медіації, де рішення про участь не може бути механічним і потребує попередньої оцінки придатності конкретної справи та безпеки конкретних людей.

Важливим і перспективним є висновок щодо можливості медіації на стадії виконання покарання. У цій частині робота виходить за межі традиційного уявлення про примирення як інструмент, потрібний лише для пом'якшення кримінально-правових наслідків. У справах про тяжкі злочини відновний діалог може мати самостійну цінність для потерпілої особи – можливість поставити питання, отримати інформацію, бути почутою,

сформулювати власні межі та завершити для себе певний етап переживання події. Водночас саме ця сфера потребує особливо високих стандартів безпеки, до чого я повернуся у дискусійних зауваженнях.

Наукова обґрунтованість отриманих результатів, положень, висновків і рекомендацій

Обґрунтованість основних положень забезпечується використанням значного масиву доктринальних джерел, міжнародних стандартів, чинного законодавства, положень проєкту нового КК України, практики Верховного Суду та порівняльно-правового матеріалу. Список використаних джерел налічує 185 позицій, що є достатнім для заявленого обсягу й характеру дослідження.

Методологічно робота ґрунтується на поєднанні формально-юридичного, системного, історико-правового, порівняльно-правового, статистичного методів і методу кейс-стаді. Такий інструментарій відповідає міжгалузевому характеру теми. Особливо доречним є поєднання аналізу нормативних конструкцій із матеріалами про ефективність відновних програм, рецидивів та практичні випадки медіації, оскільки лише нормативний аналіз не дозволив би оцінити реальні можливості відновного підходу.

Разом із тим, емпіричний компонент дослідження переважно спирається на судову практику, нормативні матеріали та результати вже проведених в Україні й за кордоном досліджень. Для юридичної дисертації це не є недоліком, який ставить під сумнів достовірність висновків. Проте для тієї частини роботи, де пропонується фактично модель національної системи кримінальної медіації, власне якісне дослідження позицій практиків могло б додатково посилити прикладну аргументацію. Це радше напрям подальшої роботи автора, ніж вада завершеного дослідження.

Загалом висновки логічно випливають із проведеного аналізу. Автор не обмежується констатацією прогалин, а формулює пропозиції щодо узгодження норм КК та КПК України, інституційного закріплення медіації,

професійних вимог до медіатора, конфіденційності та визнання результатів медіації у кримінальному провадженні.

Рівень виконання поставленого наукового завдання та оволодіння методологією наукової діяльності

Поставлене наукове завдання виконано в цілому повно. Здобувач продемонстрував здатність працювати одночасно з кількома рівнями проблеми: доктринальним, нормативним, процесуальним, порівняльним і прикладним. Це особливо помітно під час аналізу колізій між статтею 46 КК України та статтею 469 КПК України, де автор виходить від конкретної правозастосовної проблеми до ширшого питання про узгодженість матеріального права і процесуальної форми.

Важливо й те, що автор уміє працювати з науковою дискусією. Він не просто наводить позиції інших дослідників, а погоджується або полемізує з ними, аргументуючи власну позицію. Для дисертації рівня доктора філософії це суттєва ознака сформованої дослідницької самостійності.

Окремо відзначу мову дослідження. Попри складність теми, основні ідеї роботи читаються і простежуються. Автор має чітку позицію щодо відновної парадигми кримінальної юстиції. Місцями ця позиція сформульована надто категорично, особливо коли йдеться про терапевтичний ефект медіації або її безальтернативність щодо неповнолітніх. Проте наявність такої виразної позиції є радше підставою для змістовної дискусії на захисті, ніж свідченням методологічної слабкості.

Теоретичне і практичне значення результатів дослідження

Теоретичне значення дисертації полягає у розвитку доктринального розуміння примирення як явища, що знаходиться на перетині кримінального права, кримінального процесу, віктимології, конфліктології та медіації. Робота дозволяє відійти від вузького сприйняття примирення виключно через правові наслідки статті 46 КК України або угоди за КПК України і подивитися на нього як на ширший відновний механізм.

Практична цінність, на мій погляд, найбільше проявляється у пропозиціях, пов'язаних із професіоналізацією кримінальної медіації. У практиці медіатора якість процесу залежить не від того, наскільки красиво у законі описано добровільність, а від того, чи здатний медіатор виявити прихований тиск, чи вміє працювати з високою емоційною напругою, чи розуміє наслідки травми, чи не підштовхує сторони до «правильного» результату і чи вміє зупинити процес, коли безпека або самовизначення сторони опиняються під загрозою. Тому акцент здобувача на спеціалізованій підготовці медіаторів є практично виправданим.

Значення мають і пропозиції щодо застосування результатів роботи у судовій, прокурорській, адвокатській практиці, у діяльності органів пробації та системи безоплатної правничої допомоги. Окремий напрям – освітній: матеріали дисертації можуть бути використані під час підготовки курсів із відновного правосуддя та медіації у кримінальному провадженні. Важливо, щоб такі курси будувалися не лише на знанні законодавства, а й на професійних стандартах медіаційної практики, роботі з етичними дилемами та безпекою процесу.

Оцінка змісту дисертації, її завершеності в цілому

Дисертація структурована логічно, складається зі вступу, трьох розділів, що охоплюють дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг становить 192 сторінки, з яких 165 сторінок – основний текст.

Перший розділ формує концептуальну основу дослідження. Автор розглядає право на примирення в системі прав людини, аналізує матеріально-правові та процесуальні конструкції примирення, а також напрями їх трансформації. Цінним є те, що здобувач намагається пояснити, навіщо праву взагалі потрібен інститут примирення, а не лише як він зараз нормативно оформлений.

Другий розділ переводить дискусію з рівня правових конструкцій на рівень наслідків для учасників конфлікту. Автор досліджує механізми

ресоціалізації та девіктимізації, аналізує окремі категорії кримінальних правопорушень і значну увагу приділяє неповнолітнім. Цей розділ є важливим для розуміння гуманістичного змісту роботи, хоча окремі психологічні висновки потребують обережного формулювання, оскільки медіація не є психотерапією і не може гарантувати «зцілення» чи прощення.

Третій розділ, як уже зазначалося, є найбільш практично насиченим. У ньому визначаються поняття і принципи медіації у кримінальному провадженні, аналізуються українські проблеми її застосування, професійні компетентності медіатора та зарубіжний досвід. Саме тут робота найбільш переконливо демонструє, що медіація – це не просто добра ідея, а складна професійна процедура, для якої потрібна системна інфраструктура.

У цілому дисертація є завершеною. Її основні положення взаємопов'язані, висновки відповідають поставленим завданням, а дискусійні моменти не руйнують авторську концепцію, а, навпаки, створюють простір для її подальшого уточнення.

Рекомендації щодо подальшого використання результатів дисертації у практичній діяльності

Результати дисертації доцільно використовувати під час подальшого законодавчого опрацювання інститутів примирення та медіації у кримінальному провадженні, зокрема при узгодженні матеріально-правових і процесуальних наслідків відновних домовленостей.

Окремої практичної уваги заслуговує запропонована автором професійна складова національної моделі медіації. На її основі можуть бути розроблені спеціалізовані програми підготовки медіаторів для кримінально-правових конфліктів, стандарти первинного скринінгу справ, протоколи оцінки ризиків, правила взаємодії медіатора з адвокатом, прокурором, психологом, представником дитини та органом пробації.

Перспективним є і подальше пілотування відновних програм на стадії виконання покарання. Однак такі програми мають будуватися насамперед як потерпіло-орієнтовані та безпеково чутливі, де участь не створює для

потерпілого жодного процесуального обов'язку, а для засудженого не перетворюється на формальний інструмент отримання пільг.

Дискусійні зауваження та запитання до здобувача

Позитивно оцінюючи дисертацію та її значення для розвитку відновного правосуддя, вважаю за необхідне сформулювати кілька зауважень і запитань. Вони не стосуються формального редагування тексту і не знижують загальної оцінки роботи. Це питання, які, на мою думку, важливо проговорити саме тому, що автор обрав складну і практично значущу тему.

1. У дисертації здобувач послідовно розмежовує медіацію та відновне правосуддя, однак у низці положень медіація фактично пов'язується з обов'язковим досягненням примирення, консенсусу, каяття або взаємоприйнятного результату. З позиції медіаційної практики тут є важлива тонкість: медіатор відповідає за якість і доброчесність процесу, але не за те, щоб сторони обов'язково примирилися чи уклали угоду. Іноді професійно проведена медіація завершується усвідомленою відмовою від домовленості, чіткішим розумінням меж або просто можливістю бути почутим. Чи вважає автор доцільним у майбутній нормативній моделі чіткіше розмежувати медіацію як процедуру, примирення як можливий стан відносин та угоду як один із можливих результатів? Які критерії успішності медіації він запропонував би у випадку, коли примирення або угода не досягнуті?

2. У частині, присвяченій юстиції, дружній до дитини, медіатору фактично надається роль гаранта найкращих інтересів дитини та емоційної безпеки процесу. Водночас принцип нейтральності й самовизначення сторін вимагає, щоб медіатор не підміняв адвоката, психолога, законного представника чи орган, відповідальний за захист прав дитини. На мою думку, тут потрібне більш чітке функціональне розмежування. Хто саме у запропонованій автором моделі має гарантувати найкращі інтереси дитини, а за що відповідає медіатор? Де проходить межа між необхідною травма-інформованою роботою медіатора з емоціями та втручанням у сферу психологічної або психотерапевтичної допомоги?

3. Одним із центральних теоретичних положень є визначення права на примирення як фундаментального персонального права обох сторін кримінально-правового конфлікту. Концепція є цікавою, проте вона породжує питання про кореспондуючий обов'язок. Якщо одна сторона має право на примирення, а інша водночас має безумовне право не вступати у діалог, очевидно, що держава не може гарантувати саме примирення як результат. Чи не було б точніше говорити про право на доступ до відновної процедури, право бути належно поінформованим про неї та право на відсутність необґрунтованих перешкод для її використання? Прошу автора пояснити, у чому саме він бачить зміст позитивного обов'язку держави щодо забезпечення проголошеного ним права на примирення.

4. Автор обґрунтовує доцільність застосування медіації на стадії виконання покарання, у тому числі після вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів. Цей напрям я вважаю перспективним, але саме він потребує найбільш обережної архітектури допуску до процесу. Які мінімальні критерії скринінгу, на думку здобувача, мають бути обов'язковими перед початком такої медіації: оцінка мотивації засудженого, ризику повторної травматизації, здатності сторін до усвідомленої участі, наявності психологічної підтримки, можливості непрямої або човникової комунікації? І яким чином нормативно унеможливити ситуацію, коли засуджений сприйматиме медіацію не як простір відповідальності, а як інструмент отримання умовно-дострокового звільнення чи іншої вигоди?

5. У роботі правильно акцентовано складність перевірки добровільності у справах, пов'язаних із домашнім насильством та іншими ситуаціями структурної залежності. З практичної точки зору формальна згода потерпілої особи або навіть її власна ініціатива ще не завжди означають відсутність примусу, особливо за наявності примусового контролю, економічної залежності, страху або спільних дітей. Які інструменти попереднього скринінгу та які критерії припинення медіації автор вважає необхідними у таких справах? Чи має кримінальна медіація передбачати окремий

безпековий протокол для випадків вираженої асиметрії сил, і хто має приймати остаточне рішення про придатність справи до медіації?

6. Пропозиції здобувача щодо трирівневої національної моделі медіації є одним із сильних результатів дисертації. Водночас емпірична база роботи переважно складається з нормативних матеріалів, судової практики, кейсів та результатів інших досліджень. Для наступного етапу розвитку цієї моделі, на мою думку, доцільно було б провести власне якісне дослідження української практики із залученням медіаторів, суддів, прокурорів, адвокатів, пробації та, за етичної можливості, учасників відновних програм. Які показники автор вважає ключовими для такого пілотного дослідження: рівень завершення медіацій угодою, задоволеність процесом, повторна віктимізація, дотримання домовленостей, рецидив, відчуття процесуальної справедливості чи інші критерії?

Висловлені мною міркування не слід сприймати як перелік запитань, що потребують обов'язкової відповіді здобувача під час захисту. Радше йдеться про ті науково-практичні проблеми, які закономірно постають у процесі осмислення результатів дисертаційного дослідження, виходять за межі його безпосередніх завдань і, на моє переконання, можуть стати предметом подальших самостійних досліджень, професійної дискусії та розвитку доктрини відновного правосуддя і медіації в Україні. Сам факт того, що дисертація спонукає до постановки таких питань і продовження фахової розмови, я розглядаю як одну з ознак її наукової цінності.

Відсутність порушень академічної доброчесності

За результатами ознайомлення з дисертаційною роботою та представленими науковими публікаціями підстав для висновку про порушення академічної доброчесності не виявлено. Використані автором положення інших дослідників супроводжуються посиланнями на відповідні джерела. Дисертація має ознаки самостійного наукового дослідження, а

авторські висновки сформульовані у логічному зв'язку з проведеним аналізом.

Висновок про відповідність дисертації встановленим вимогам

Дисертація Касьянова Ігоря Олександровича на тему «Примирення та медіація у системі відновного правосуддя України: кримінально-правові та процесуальні аспекти» є завершеною самостійною кваліфікаційною науковою працею, у якій вирішено важливе науково-прикладне завдання щодо визначення теоретико-правових засад примирення та розвитку медіації у кримінальному провадженні України.

Робота має наукову новизну, належний рівень теоретичної аргументації та практичну спрямованість. Особливо цінним вважаю те, що автор бачить майбутнє кримінальної медіації не лише у зміні окремих норм, а у створенні професійної та інституційної системи. Саме такий підхід дозволяє говорити про медіацію не як про декларацію гуманізму, а як про реальний правовий інструмент, що потребує високої професійної культури, відповідальності та безпеки.

За актуальністю теми, змістом, науковою новизною, ступенем обґрунтованості положень і висновків, теоретичним та практичним значенням дисертація відповідає вимогам Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44, та Вимогам до оформлення дисертації, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 року № 40.

Касьянов Ігор Олександрович заслуговує на присудження ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право».

Опонент:

провідний науковий співробітник наукової
лабораторії з проактивного забезпечення
стратегічних комунікацій центру стратегічних
комунікацій Навчально-наукового інституту
інформаційної безпеки та стратегічних комунікацій
Національної академії Служби безпеки України,
кандидат юридичних наук

Ольга СЛЮСАРЕНКО